

ЧИКАЛЕНКО
Євген
Харлампійович
(1861—1929)

Громадський діяч,
видавець, публіцист,
меценат, поборник
розвитку національної
освіти

Євген Харлампійович Чикаленко народився 9 грудня 1861 р. в с. Перешори Ананіївського повіту на Херсонщині в родині відомого херсонського й полтавського землевласника. Батько, Харлампій Іванович, помер досить молодим, тому трьох його дітей виховував брат — Петро Іванович. Брат і сестра Євгена помирали в дитячому віці. Дитинство хлопчика проходило серед українських селян, цим і пояснюється його прихильність і любов до рідної мови, національних звичаїв, народу. З 9 років він навчався в Одесі в пансіоні англійця Рандаля, а через три роки — у приватній гімназії Соколовських.

У вересні 1875 р. дячко перевів Євгена до Єлисаветградського вищого реального училища першого розряду. В цей період юнак познайомився з І. К. Карпенком-Карим, М. К. Садовським, П. К. Саксаганським, добрі стосунки з якими збереглися у нього протягом усього життя. З 1879 р. він брав участь у роботі гуртка української молоді, який створив колишній член Київської громади П. Михалевич, ознайомлював юнаків і дівчат з діяльністю цієї організації, залучав їх до вивчення праць М. П. Драгоманова тощо.

По закінченні училища (1881) Є. Х. Чикаленко приїхав до Києва, аби вступити до університету. Однак з'ясувалося, що, як випускник реального училища, він формально такого права не має. Тоді В. Б. Антонович та М. В. Лисенко залучили його до роботи в «словарній комісії» при Київській громаді, яка впорядковувала український словник.

Через рік (1882) Є. Х. Чикаленко вступив до Московської Петрово-Розумовської сільськогосподарської академії. Провчившись там лише кілька місяців, він переїхав до Харкова, де став вільним слухачем на природничому факультеті університету, який закінчив у 1883 р. Цього ж року Євген Харлампійович одружився з курсисткою Марією Вікторівною Садик і оселився на Полтавщині.

Є. Х. Чикаленко в когорті найкращих представників української інтелігенції став на шлях відродження українства. Він був заможним і вкладав великі кошти в розвиток української культури та освіти.

У 1885 р. сім'я Чикаленків за зв'язки з національно налаштованою українською інтелігенцією потрапила під п'ятирічний нагляд

поліції. Довелося виїхати до свого родинного маєтку в Перешорах. Євгену Харлампійовичу було заборонено вільно листуватися, виїздити з маєтку. Тому він присвятив себе господарюванню й у цій справі досяг неабияких успіхів. Його любили й поважали селяни, яким він продав частину землі. Опікувався меценат і освітніми справами — подарував будинок школі, заросив учителя.

В Перешорах Є. Х. Чикаленко написав працю «Розмови про сільське господарство». Слід зазначити, що російський уряд не дозволяв друкувати її українською мовою. Лише через п'ять років суперечок міністр землеробства дозволив це зробити як виняток. Праця, написана живою українською мовою, сприяла поширенню сільськогосподарських знань серед селянства. Вона швидко знайшла свого читача (вийшло шість книжок) і розійшлася накладом близько мільйона примірників. А земські установи нагородили автора кількома срібними та великою золотою медалями.

Восени 1894 р. Чикаленки переїхали до Одеси. Там Євген Харлампійович брав активну участь у громадських справах, був членом Одеської громади. Він матеріально підтримував багато справ організації: допомагав видавати часопис «По морю и по суше» (виходив у 1894—1896 рр.), фінансував видання «Словаря російсько-українського» в 4 томах (Львів, 1893), з власних коштів виплачував від імені Громади пенсію вдові М. П. Драгоманова.

Про велич меценатського духу цієї людини свідчить і такий факт. У 1895 р. родина Чикаленків віддала посаг померлої найстаршої доньки Євгенії на розвиток української справи. Саме так батьки вшанували пам'ять про неї. Тисячу рублів було призначено журналові «Киевская старина» як премія за написання «Історії України», ще тисячу — за повість Данила Мордовця «Дві долі». Поступово стали фінансувати праці авторів «Киевской старины». Крім того, Є. Х. Чикаленко зібрав і обробив українські пісні і власним коштом видав збірку «300 найкращих українських пісень».

Євген Харлампійович не обмежувався у своїй діяльності тільки Наддніпрянською Україною. Є свідчення, що він перераховував великі кошти на функціонування Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові. А 25 тис. рублів (дуже велику суму на той час) пожертвував на будівництво Академічного дому у Львові з умовою надання переваг під час вступу студентам із Східної України. У 1904 р. Є. Х. Чикаленко фінансував літні університетські курси для галицького студентства. Про його благодійництво, спрямоване на розвиток української освіти, видавничої справи, згадували у своїх працях такі відомі історики, як Н. Д. Полонська-Василенко у двотомній «Історії України», Д. І. Дорошенко у «Нарисі історії України».

У 1897 р. досвідчені діячі українського національного руху створили Загальну українську безпартійну демократичну організацію. Є. Х. Чикаленко не лише ввійшов до цієї організації, а й постійно вкладав кошти в її діяльність.

В цей час із Чикаленків було знято відкритий нагляд. Переїхавши до Києва, вони оселилися на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці. Свої землі роздали селянам за четвертину врожаю і придбали маєток Кононівка на Полтавщині. Проте в новому маєтку бували мало, перевагу віддавали Києву. У 1900 р. їх прийняли до Старої громади і ввели до Виконавчої ради Загальної української безпартійної демократичної організації. Євген Харлампійович брав участь у діяльності таких відомих громадських об'єднань, як Київське товариство грамотності (1882—1908), товариство «Просвіта» (1906—1910), Українське наукове товариство (1907—1934).

Після виходу царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р. заборони на видання друкованої продукції українською мовою не були скасовані, однак якесь послаблення відчувалося. З грудня в Києві почала виходити газета «Громадська думка», яка друкувала багато матеріалів, присвячених освіті. У виданні цього популярного часопису провідну роль відігравали С. О. Єфремов, В. Леонтович, а також Є. Х. Чикаленко. Невдовзі влада закрила часопис, його ж видання відновилося в 1906 р. як газета «Рада». З нею активно співпрацювали Б. Д. Грінченко та Є. Х. Чикаленко. Цікаві факти наводить дослідник І. Панчук: шороку до війни 1914 р. Євген Харлампійович вкладав з власних коштів у бюджет газети 10—12 тис. рублів, для чого довелося заставити будинок у Києві, продати землю; шомісяця він давав по 50 рублів хабаря київському цензоріві й по 25 рублів двом його помічникам. Газета була впливовою й популярною. У ній друкувалися найвідоміші українські письменники того часу.

Невід’ємна частина життя Є. Х. Чикаленка — його політична діяльність. Так, він був активним членом Української радикально-демократичної партії (УРДП), яка переросла в 1908 р. в міжпартійний блок Товариство українських поступовців (ТУП), разом із С. О. Єфремовим, а пізніше з М. С. Грушевським — її фундатором і лідером. А друкованим органом товариства стала газета «Рада».

Різні джерела засвідчують, що Євген Харлампійович був успішним підприємцем, багатим землевласником і господарем. А отримані від цього кошти спрямовував на розвиток української справи. Він мав авторитет серед української інтелігенції, його цінували за мудрість, розум, прислухалися до його думки, відзначали добре знання української мови.

З початком Першої світової війни завмерло українське життя. Часопис «Рада» закрили, багатьох представників свідомої української інтелігенції було репресовано й заслано, серед них і старшу доньку Є. Х. Чикаленка Ганну з чоловіком. Сам Євген Харлампійович виїхав до Фінляндії. Зрідка навідувався до України.

Після Лютневої революції 1917 р. український рух активізувався. З ініціативи Товариства українських поступовців було створено Центральну Раду. Цікаво, що саме Є. Х. Чикаленка мали обрати її головою, але через хворобу він відмовився на користь М. С. Грушевського. У списку членів Центральної Ради він ішов під № 18, а його син Левко — під № 39.

Із 17 березня по 20 жовтня 1917 р. Є. Х. Чикаленко жив у Перешорах. Там він підготував друге видання книжки «Розмова про мову» (перше вийшло в Києві у 1907 р.). Вона написана у формі дискусії свідомого українця й селянина-малороса. Автор, використовуючи історичні факти, доводить необхідність запровадження рідної мови в освіті, пресі, науці, в державних та інших установах. Цю обставину вважав основною у формуванні цивілізованої держави, нації, а «заборона рідної мови по школах тільки гальмує розвиток народа». Він писав: «Перечитайте минуле життя всіх народів, то побачите, що тільки просвіта на своїй рідній мові будить народ від віковичного сну, виводить його з темноти та бідності на ясний світ до кращого життя»¹. Є. Х. Чикаленко був переконаний, що необхідно поширювати «свої книжки, газети, та всіма способами добиватися своєї мови в школах, як це робили люди по інших державах».

¹ Чикаленко Є. Розмова про мову. 2-ге вид., випр. й доп. Пг., 1917. С. 28.

«Розмова про мову» вийшла в 1917 р. в Петрограді у видавництві «Благородного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг» тиражем у 20 тис. примірників і швидко розійшлася. Третє видання зробити не вдалося.

У середині жовтня 1917 р. Є. Х. Чикаленко повернувся до Києва, щоб безпосередньо брати участь у розвитку подій. Його дім перетворився на осередок, де збиралися керівники українського руху для вирішення політичних і національних питань. 20 листопада Генеральний секретаріат відкрив курси для інструкторів з позашкільної роботи, на яких Євген Харлампійович читав лекції з української географії разом із С. Ф. Русовою, С. О. Сірополком, М. Ф. Біляшівським, Н. Ю. Мірзою-Авекянц.

У січні 1918 р. Є. Х. Чикаленко тяжко захворів. Саме в цей час Київ захопили більшовики, і довелося переховуватися в знайомих, оскільки його внесли до списку заручників, яких потрібно вивезти в разі відступу. Цікаво, що представники Німецького генерального штабу в Києві, коли реальна влада перебувала в їхніх руках, звернулися саме до нього з пропозицією стати гетьманом України. Після тривалих роздумів і консультацій він відмовився, аргументуючи це станом здоров'я, «небажанням брати владу з рук іноземних військ, хоча б і союзних, своїм переконанням, що необхідним для України є порозуміння між різними суспільними силами, а не будь-які насильницькі дії, що ведуть до громадянської війни»¹.

Протягом 1918 р. Є. Х. Чикаленко перебував у Києві. Оскільки дуже хворів, то відмовився від пропозиції гетьманського уряду очолити Міністерство земельних справ, але брав участь у складі політичної комісії української делегації під час переговорів між Радянською Росією і Українською державою (з травня 1918 р.). В червні цього ж року за пропозицією Міністерства освіти він читав лекції на курсах для підготовки інструкторів і діячів позашкільної освіти, пізніше працював у спеціальній комісії з розробки земельного закону.

У січні 1919 р. хворий Євген Харлампійович, передбачаючи, що уряд Директорії не зможе втримати Київ, переїхав до Галичини. Пізніше поляки інтернували його в Мостиськах, згодом у Перемишлі, де жив у директора Українського дівочого інституту Д. Греголинського. В цей час він поновив зв'язки з друзями й родичами, писав мемуари. Невелику грошову допомогу, оскільки перебував у матеріальній скруті, надавали йому Львівське кредитне товариство, а також родичі. Є. Х. Чикаленко стежив за подіями, що відбувалися в Україні. Так, він написав відповідь на відкритий лист В. К. Винниченка у віденській газеті «Боротьба», який опублікувала газета «Український голос» (Львів) у лютому 1920 р. У цьому листі, на противагу В. К. Винниченкові, доводив: помилка українських урядів полягала не в тому, що не запровадили радянську форму влади в Україні, а в тому, що не змогли позбутися московських впливів і спиралися на «голоту», а слід було — на дрібного й середнього господаря. В тому ж «Українському голосі» опублікував серію статей «Про українську літературну мову», яка була видана окремою брошурою в 1922 р. У ній автор обґрунтував необхідність поєднання елементів галицького й наддніпрянського мовних стилів, вдосконалення єдиної української літературної мови, очищення її від іншомовних лексичних домішок.

Навесні 1920 р. Є. Х. Чикаленко виїхав до Варшави. Жив бідно, але від допомоги відмовлявся. На початку 1922 р. матеріальне становище Євгена

¹ Цит. за: *Тесленко В.* Людина однієї мети — штрихи до портрета Євгена Чикаленка // Пам'ять століть. 1998. № 1. С. 102.

Харлампійовича і його дружини Юлії Миколаївни (одружився з нею в 1909 р.) було особливо скрутним. Юлія Миколаївна змушена була працювати на фабриці, а він збирав у лісі дрова для опалення оселі. Але працювати не полишав. У 1923 р. завершив спогади за 1861—1907 рр., підготував їх до друку — частина була опублікована 1924 р. у львівському «Літературно-науковому вістнику», а вже у 1925—1926 рр. побачило світ повне видання спогадів у трьох книжках.

В 1924 р. Є. Х. Чикаленко переїхав до Відня, де жив на скромну допомогу Українського громадського комітету в Празі. З 1925 р. замешкав у Чехословаччині, обіймаючи посаду голови Термінологічної комісії при Українській господарській академії у Подебрадах. Під його керівництвом було видано «Німецько-український технічний словник» (1928), першу частину «Російсько-українського сільськогосподарського словника» (1927) і підготовлено другу частину.

Слід зазначити, що в цей період Подебради були справжнім осередком української еміграції, а дім Чикаленків, як і в минулі роки, — осередком української інтелігенції. Однак хвороба не давала спокою. У 1928 р. померла Юлія Миколаївна. Після кількох операцій 20 червня 1929 р. на 68-му році життя Євген Харлампійович помер.

Серед численного творчого доробку Є. Х. Чикаленка — «Спогади» (ч. 1—3, 1925—1926) та «Щоденник» (1931), «Уривок з моїх споминів за 1917 р.» (Прага, 1932). Пам'ятатимуть його й за добрі справи на ниві українського відродження. Протягом багатьох років саме він був його фундатором, всіляко підтримував. Разом з першою дружиною Марією Вікторівною Садик вони виховали 6 дітей: Левка, Петра, Івана, Євгенію, Ганну, Вікторію. Левко був членом Центральної Ради, у 1920 р. емігрував, працював археологом, обирався дійсним членом НТШ (з 1932), Української вільної академії наук (з 1945), з 1948 р. жив у США. Петро в 1917—1918 рр. очолював канцелярію Генерального Секретаріату, був першим секретарем українського посольства в Туреччині, емігрував, пізніше повернувся до Києва. Разом з братом Іваном був висланий на Соловки більшовицькою владою, де обоє й загинули. Доньки, крім Євгенії, емігрували до Західної Європи.

На цьому можна було б і завершити. Проте портрет Євгена Харлампійовича буде повнішим, якщо ми детальніше зупинимося на його ідеях щодо розвитку української школи.

Є. Х. Чикаленко, прекрасно володіючи українською мовою, був поборником запровадження її в школах. Наприклад, будучи попечителем школи в Кононівці (1885—1894), піклувався про те, щоб учителі знали мову й розмовляли нею. У своєму «Щоденнику» він навіть приклад як новопризначений учитель не знав рідної мови, але поступово, завдяки книжкам з бібліотеки попечителя, опанував її. «Взагалі всі кононівські учителі, буваючи літом у нас і бачучи, що вся наша родина і наші гості говорять по-українському, переставали соромитися своєї мови і читали у мене „Раду” та українські книжки з моєї бібліотеки і ставали свідомими українцями»¹, — згадував він.

Про ще один цікавий випадок розповів Євген Харлампійович у своєму «Щоденнику»: «...пан-отець Микола Зеленкевич, брат відомого українського педагога Я. Ф. Чепіги, безоглядний обруситель, хоч раз-у-раз хвалиться, що він по матері (Чепіга) походить з запорозького роду. Як не намагаюся я,

¹ Чикаленко Є. Щоденник. Л., 1931. С. 57.

показуючи на його брата, навернути і його до українського світогляду, він уперто не хоче навіть на самоті зі мною говорити по-українському, хоч попадає говорить зо мною чисто українською мовою»¹. Це явище він пояснював страхом перед начальством. А те, що вчитель парафіяльної школи також не розмовляє рідною мовою, — його залежністю від панотця. Такий учитель ні «Ради», ні українських книжок не читає і школярам не дає. А Є. Х. Чикаленко як попечитель школи, сам або через своїх управителів роздавав учням після іспитів українські книжки.

Євген Харлампійович наголошував, що школа — «найдужчий чинник» у розвитку національного життя. Але оскільки цей чинник відсутній, то необхідно використовувати пресу, яка має ширити національну свідомість і, очевидно, вона це робить, бо щодня, більше як у двох тисячах примірників, газета «Рада» розсилається по Україні, її люди читають, обговорюють надруковані в ній матеріали.

Є. Х. Чикаленко підтримував учительський рух і всілякі заходи на шляху до впровадження рідної мови в школах. У «Щоденнику» він розповів, що на свята в нього збиралося багато різних людей. Якось під час одного такого зібрання виникла розмова про учительський з'їзд, що відбувався в Петербурзі. Він викликав великий резонанс. Зокрема, присутні зазначали, що вчителі із захопленням приймали реферати про українську мову, з якими, до речі, виступили на з'їзді С. Ф. Черкасенко, С. Ф. Русова, В. Прокопович. І тоді ж була прийнята резолюція про вивчення української мови в народних школах і про викладання рідною мовою української літератури, історії, географії, права. Отже, ні заходи Валуєва, ні указ 1876 р., ні наступні репресії не знищили українського руху. Але «оцими заборонами рідного слова зроблено те, що народ наш і неписьменний, і некультурний, а через те і бідний без міри...».

Але Є. Х. Чикаленко вірив, що настануть інші часи: «Хоч український народ багато втратив від того, що загубив свою стародавню назву і що безліч його талановитих синів збагачували скарбниці сусідів, а все-таки наближається час, коли український народ таки займе рівне становище поряд з іншими культурними націями світу вже під своєю новою назвою „українців”».

Нині саме цим шляхом рухається наша держава, в чому заслуга і його, великого сина України, справжнього громадянина й патріота. Багато думок Є. Х. Чикаленка, висловлених ним у власному доробку, не втратили актуальності й тепер.

Українські науковці чимало праць присвятили цьому видатному громадському діячеві. Серед них історики Я. Верменин, І. Войцехівська, В. Тесленко, дослідники в галузі історії педагогіки Л. Березівська, Н. Побірченко та ін.

Праці

Чикаленко Є. Розмова про мову. К., 1917.

Чикаленко Є. Спогади (1861—1907). Л., 1925—1926. Ч. 1—3.

Чикаленко Є. Щоденник (1907—1917). Л., 1931.

Чикаленко Є. Уривки з моїх споминів за 1917 р. Прага, 1932.

¹ Чикаленко Є. Щоденник. Л., 1931. С. 57.

Чикаленко Є. Уривки зі спогадів з років 1919—1920. Нью-Йорк, 1963.

Чикаленко Є. Із листів до «літературного хрещеника» [В. Винниченка] // Учитель. 1999. № 7—8.

Література

Верменин Я. В. Євген Чикаленко — громадський діяч, публіцист, меценат // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (зб. статей). Вип. 3. К., 1998.

Панчук І. Євген Чикаленко: Сторінки біографії // Мандрівець. 1998. № 1.

Побірченко Н. Короткий біографічний словник членів Київської старої громади (друга половина XIX — початок XX століття). К., 1998.

Тесленко В. «Розмови» Євгена Чикаленка // Кур'єр Кривбасу. 1998. № 97—98.

Тесленко В. Людина однієї мети — штрихи до портрета Євгена Чикаленка // Пам'ять століть. 1998. № 1.

Слабошпицький М. Людина на всі часи [Євген Харлампійович Чикаленко] // Уряд. кур'єр. 2001. 22 груд.

Березівська Л. Д. Діяльність Є. Х. Чикаленка в утвердженні національної освіти // Національна освіта: традиції і новації у контексті ідей Івана Огієнка: Зб. наук. праць / За ред. проф. М. В. Левківського. К.; Житомир, 2002.

Хорунжий Ю. Хліб насущний і духовний: До 140-річчя від дня народження Євгена Чикаленка // Літ. Україна. 2002. 21 лют.